

GOVERNMENT OF INDIA

ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA

CENTRAL
ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 23892

CALL No. Sa 8 N / Bha / Gan.

D.D.A. 79

TRIVANDRUM SANSKRIT SERIES.

NO. XVII.

THE

PANCHABÂTRA

OF

BHÂSA

EDITED WITH NOTES

BY

T. GAṆAPATI SÂSTRÎ.

Director of the Department for the publication of Sanskrit manuscripts.

TRIVANDRUM.

Bhâsa's works: - No. 8.

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT OF
HIS HIGHNESS THE MAHARAJA OF TRAVANCORE.

*Ganî
Bhāṭṭa*

TRIVANDRUM.

PRINTED AT THE TRAVANCORE GOVERNMENT PRESS.

1912.

(All Rights Reserved)

ETHNOLOGICAL

23892

20. 6. 56

3285/249/ Gan

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः १७.

पञ्चरात्रं

महाकविभीभासप्रणीतं

संस्कृतग्रन्थप्रकाशनकार्यान्वयेण

त, गणपतिशास्त्रिणा

संशोधितं

लघुटिप्पण्या च संपोषितम् ।

भासनाटकचर्चे तुनीयम् ।

तच्च

अनन्तशयने

महामहिमश्रीमूलकरामवर्मकुलशेखरमहाराजशासनेन

राजकीयमुद्रणयन्त्रालये

मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

कोलम्ब्याः १०८७, क्रैस्ताब्दाः १९१२.

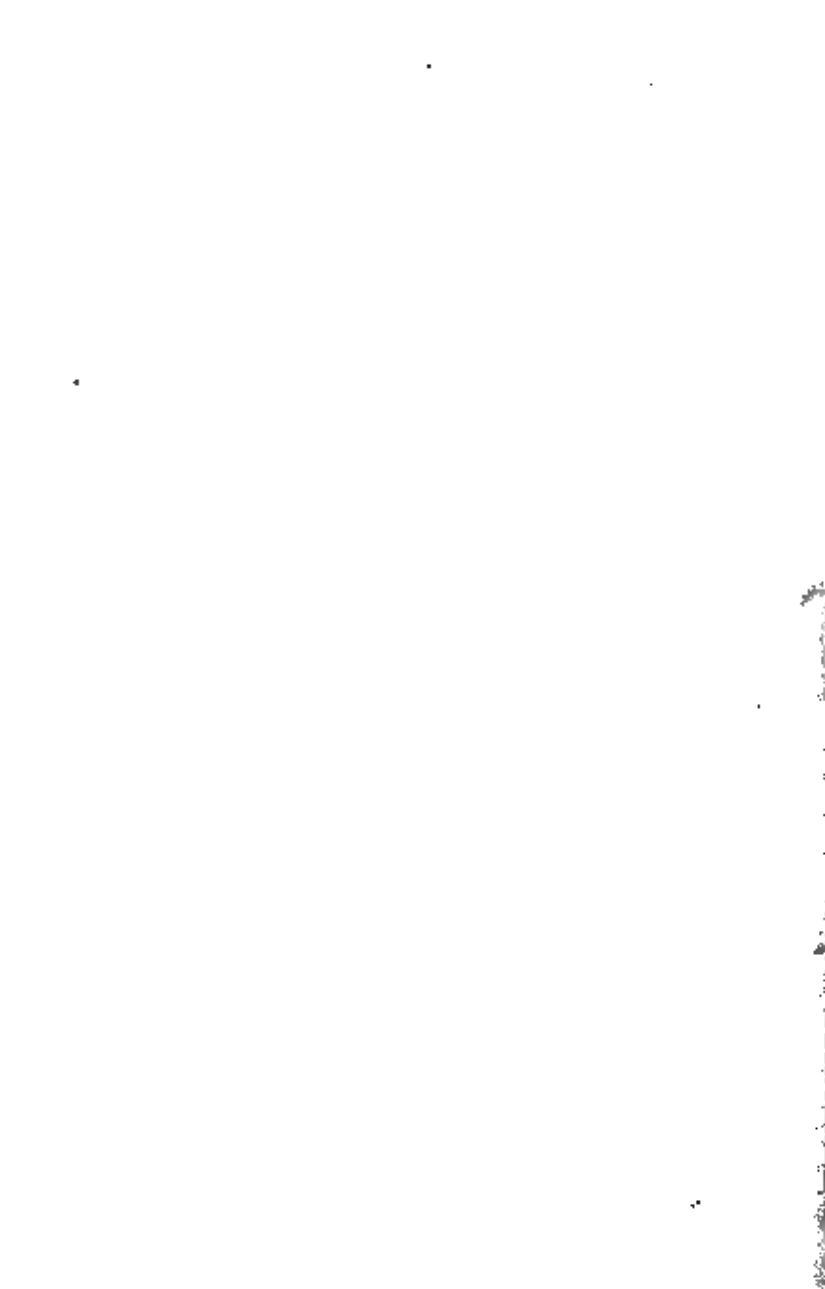
पात्राणि ।

दुर्योधनः	= हास्तिनेश्वरः ।
भीष्मः	= दुर्योधनादीनां पितामहः ।
द्रोणः	= दुर्योधनादीनां भुराचार्यः ।
कर्णः	= अश्वेश्वरो दुर्योधनस्य सखा ।
राकुनिः	= दुर्योधनस्य मातुलः ।
मदः	= दुर्योधनस्य मृत्युः ।
वृद्धगोपाकः	= गोकुलाध्यक्षः ।
गोमित्रकः	= कश्चिद् गोपाकः ।
राजा	= मत्स्यदेशाधिपतिर्विराट्नामा ।
भगवान्	= ब्राह्मणव्यञ्जनो धर्मपुत्रः ।
भीमसेनः	= धर्मपुत्रस्यासुतः ।
अर्जुनः	= तथा ।
बृहन्नका	= अर्जुनः ।
अभिमन्युः	= अर्जुनस्य पुत्रः ।
उत्तरः	= विराटस्य पुत्रः ।
मृतः	= विराटस्य अभिमन्योश्च सारथिः ।
काम्बुधीयः	= विराटस्य परिजनः ।
मृतः	= तथा ।
मदः	= विराटस्य मृत्युः ।

कथावस्तुसंक्षेपः ।

दुर्योधनो यथावभृधान्ते ब्राह्मणसन्तर्पणावसरे घनुराचार्यं द्रोणं तस्याभी-
ष्टवक्षिणां दृष्टवान् । पाण्डवेभ्योऽर्धराज्यदानमेव मम सुदक्षिणेति तेन निवेदिते
शकुनिना सह सम्मन्य 'यदि पञ्चरात्रेण पाण्डवानामज्ञातवासिनां मञ्चतिरूपनी-
यते, तर्हि तेभ्योऽर्धराज्यं दद्याम्' इति स प्रतिजज्ञे । कीचकस्तविशसननिवेद-
केन विराटकुतबन्धनेन पाण्डवानां विराटनगरेऽज्ञातं भासं निक्षिब्धम् भीष्मस्तवा-
चार्यमभ्युपगमय्य सख्यं विराटेनाप्रकाशं वैरमपविशन् तवीयगोमहणाय दुर्योधन-
मुद्योजयामास । तेन च ससैन्येन विराटनगरमुपलभ्य गोमहणे क्रियमाणे बृह-
ल्लक्ष्मणोऽर्जुन उत्तराभिष्टितं रथं बाहयन् वमशानात् परिगृहीतमिआमुषो दुर्यो-
धनादिं सर्वान् विद्राभ्य निबध्नुते । ततः सुवर्णरूपो भीमः सुतपरिव्रजामिकायां
इलेनैव रथावभिमन्युमवतार्य विराटसमीपमर्जुनसहितं आनिन्ये । ततोऽभिमन्यु-
स्तावापरिज्ञानेन भीमर्जुनौ शत्रुरिति विराटं चावजानम् ब्राह्मणरूपं युधिष्ठिरं
परं मणतवान् । अथ सर्वमिदं शत्रुनिराकरणमुत्तरस्त्रैव कर्म मन्थमानाय विरा-
टाद्योत्तरः समागत्य बृहल्लक्ष्मणेपोऽयमर्जुन इति, अनेनैव दुर्योधनादयः सर्वे परा-
जिता इति च न्यवेदयत् । ततोऽर्जुने युधिष्ठिरादीनिव सर्वान् वेपथ्यच्छन्नान् प्रका-
श्य विजयशुल्कार्थं विराटेन दत्तामुत्तरां श्रुत्यार्थं परिगृह्णाति धर्मराजविराटौ प्रमुदि-
तावभिमन्युविवाहनिवेदनाय भीष्मादिसकाक्षमुत्तरं दूतं माहिषुताम् । भीष्मादि-
पञ्चमभिमन्युहरणं प्रति किञ्चिद् विमनाभ्य शरेण्वर्जुनमामावलोक्ष्य सर्वमिदमस्म-
दवमानममर्जुनस्य कर्म, अमिमन्युश्च भीमेनैवापहृत इति निरूपयस्तु शकुनी च
तत्प्रतिपद्यमाने सहसागत्योत्तरः प्रणतिपूर्वकं युधिष्ठिरसन्देशं यथावदास्मातवान् ।
अथ दुर्योधनः पाण्डवेभ्योऽर्धराज्यदानमभ्युपजगाम, तेन च सर्वे प्रसन्ना बभूवुः ॥

॥ धीः ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

महाकविश्रीभासप्रणीतं

पञ्चरात्रम् ।

(मान्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः)

सूत्रधारः —

* श्लोणः पृथिव्यर्जुनभीमदूतो

यः कर्णधारः शकुनीश्वरस्य ।

दुर्योधनो भी(म)ष्मयुधिष्ठिरः ॥

पायाद् विराडुत्तरगोऽभिमन्युः ॥ १ ॥

(परिक्रम्य) एवमार्यमिश्रान् विज्ञापयामि । अये किमु-
खलु मयि विज्ञापनव्यग्रे शब्द इव श्रूयते । अङ्ग ।
पश्यामि ।

(नेपथ्ये)

अहो कुरुराजस्य यज्ञसमृद्धिः ।

सूत्रधारः — भवतु, विज्ञातम् ।

* श्लोण इति । श्लोणः कृष्णवर्णः । पृथिव्यामर्जुनभीमबोर्जुतः । शकुनीश्वरस्य तद्वत्स्य कर्ण-
धारो नेता । दुर्योधनः शत्रुमिरतमिगम्यत्वात् । भीष्मयुधिष्ठिरः भयह्वरश्च युद्धे विभरथ । उत्तरं
प्रयात्तं पञ्चस्यधरतीति उत्तरगः । अन्तुं यज्ञम् अभिगतोऽभिमन्युः । विराट् अर्धोत्प्लूकणः
पायात् । अथ च श्लोणादिभ्यश्चैतद्वृत्तकृत्वाविदयाणां श्लोणादुत्तरार्धमर्कशकुनिदुर्योधनभीष्मयुधिष्ठि-
रविस्रोत्तर-ग्रेभिसम्भूतां सूत्रार्थं मुद्रालङ्कारमत्र वा कृतम् ।

सर्वैरन्तःपुरैः सार्धं प्रीत्या प्राप्तेषु रजसु ।
यज्ञो दुर्योधनस्यैव कुरुराजस्य वर्तते ॥ २ ॥

(निष्क्रान्तः)

स्थापना ।

(ततः प्रविशन्ति मातृणाञ्जयः)

सर्वे — अहो ! कुरुराजस्य यज्ञसमृद्धिः ।

प्रथमः — इह हि,

द्विजोष्णितैरसैः प्रकुसुमितकाशा इव दिशो
हविर्धूमैः सर्वे हतकुसुमगन्धास्तरुगणाः ।
मृगैस्तुल्या व्याघ्रा यधनिभृतसिंहाश्च गिरयो
नृपे दीक्षां प्राप्ते जगदपि समं दीक्षितमिव ॥ ३ ॥

द्वितीयः — सम्यग् भवनाह ।

तुतोऽभिर्हविषामरोक्षममुखं* एता द्विजेन्द्रा धनै-
स्तुताः पक्षिगणाश्च गोगणयुतास्तेते नराः सर्वदाः ।
हृष्टं सम्प्राप्तिं सर्वतो जगदिवं गर्जन्नुपे सद्गुणै-
रेवं लोकमुदारोह सफलं वेवालयं तदुपैः ॥ ४ ॥

तृतीयः — इमेऽप्रभवन्तो द्विजातयः,

राज्ञां वेष्टनपट्टदृष्टचरणाः श्लाघ्यप्रभूतश्रया ॥

वार्द्धक्येऽप्यभिर्धर्ममाननियमाः स्वाध्यायशूरैर्मुखैः ।

विप्रा यान्ति वयःप्रकर्षशिथिला यष्टिप्रिपादक्रमाः

शिष्यस्कन्धनिवेशिताश्चितकरा जीर्णा गजेन्द्रा इव ॥ ५ ॥

* 'अभिमुखं वै देवाः' इति धृत्यः । † इति धृत्यः । एवं नृपे सद्गुणैर्बद्धं नृपगतत्वं सद्गुणान्
कीर्तयत् । देवात्म्यं वेवासासभूतं सफलं मोक्षं तत्त्वं नृपस्य जगतो वा गुणैः जगदारोहः अति-
शिष्ये । ॥ अथ चण्डः कथयति चण्डः ।

सर्वे — भोभो माणवकाः ! भोभो माणवकाः ! अनवसितेऽव-
धृथस्नाने न खलु तावदभिरुत्सृष्टव्यो भवद्भिः ।

प्रथमः — हा धिग्, दर्शितमेव तावद् बहुचापलम्,
एषा वीतैक(यू)षा कनकमयमुजेवाभाति वसुधा
चैत्याभिलौकिकाभिं द्विज इव वृषलं पार्श्वे न सहते ।
मात्यर्थं ह्युष्टपृष्ठः हरितकुशतया वेदी परिवृता
प्राग्वंशं चैष धूमो गज इव नलिनीं फुल्लां प्रविशति ॥५॥

द्वितीयः — एवमेतद्,
अभिरभिभयादेष भीतैर्निर्वास्यते द्विजैः ।
कुले व्युत्क्रान्तचारिभ्यो ज्ञातिर्ज्ञातिभयादिव ॥ ७ ॥

तृतीयः —
शकटी च घृतापूर्णा सिन्धुमानापि वारिणा ।
नारीवोपरतापत्या बालकोद्देन वक्षते ॥ ८ ॥

प्रथमः — सम्यग् भवानाह,
एतां चक्रधरस्य* धर्मशकटीं दग्धुं समभ्युद्यतो
दर्शे शुष्यति नीलशादलतया वङ्गिः शनैर्वाभनः ।
वातेनाकुलितः शिखापरिगतश्चक्रं क्रमेणागतो
नेमीमण्डलमण्डलीकृतवपुः सूर्यायते पावकः ॥९॥

द्वितीयः — इदमपरं पश्य,
वल्मीकमूलाद् वह्नेन भीता-
स्तत्कोटरैः पञ्च समं मुजङ्गाः ।

समं विपन्नस्य नरस्य देहाद्
बिनिःसृताः पञ्च यथेन्द्रियाणि ॥ १० ॥

तृतीयः — इदमपरं पश्येतां भवन्तौ,
दक्षामानस्य वृक्षस्य सानिलेन मखाभिना ।
कोटरान्तरदेहस्थाः खगाः प्राण्य इवोद्भृताः ॥ ११ ॥

प्रथमः — एवमेतत्,
शुष्केणैकेन वृक्षेण वनं पुष्पितपादपम् ।
कुलं चारित्रहीनेन पुरुषेणेव दृश्यते ॥ १२ ॥
वनं सवृक्षक्षुपगुल्ममेतत्
प्रकाममाहारमिवोपमुज्य ।
कुशानुसारेण हुताशनोऽसौ
नदीमुपस्पृष्टमिवावतीर्णः ॥ १३ ॥

द्वितीयः — एषएषः,
गतो वृक्षाद् वृक्षं विततकुशचीरेण दहनः
कदल्या विप्लुष्टं पतति परिणामादिषु फलम् ।
असौ चाग्रे तालो मधुपटलचक्रेण महता
चिरं मूले दग्धः परशुरिव रुद्रस्य पतति ॥ १४ ॥

तृतीयः — हन्त सत्पुरुषरोष इव प्रशान्तो भगवान् हुताशनः ।
एतदर्धैर्बलं नष्टमिन्धनानां परिक्षयात् ।
दानशक्तिरिवार्यस्य विभवानां परिक्षयात् ॥ १५ ॥

प्रथमः —
सुगभाण्डमरणीं दर्मानुपमुक्ते हुताशनः ।
व्यसन्तिव्यास्रः क्षीणः परिच्छदमिवात्मनः ॥ १६ ॥

द्वितीयः —

* अवनतविटपो नदीपलाशः

पवनवशाच्चलितैकपर्णहस्तः ।

द्वदहनविपक्षजीविताना-

मुदकमिवैध करोति पादपानाम् ॥ १७ ॥

तृतीयः — तदागम्यताम् । वयमपि तावदुपस्पृशामः ।

उभौ — बाढम् ।

(सर्वे उपस्पृश्य)

प्रथमः — अये अयमन्नभवता कुरुराजो दुर्योधनो भीष्म-
द्रोणपुरःसरः सर्वराजमण्डलेनानुगम्यमान इत एवाभि-
वर्तते । इमे हि ,

यज्ञेन भोजय महीं जय विक्रमेण

रोषं परित्यज भव स्वजने दयावान् ।

इत्येवमागतकथामधुरं ब्रुवन्तः

कुर्वन्ति पाण्डवपरिग्रहेव पौराः ॥ १८ ॥

तदागम्यताम् । वयमपि तावत् कुरुराजं सम्भावयामः ।

उभौ — बाढम् ।

सर्वे — जयतु भवान् जयतु । (निष्क्रान्ताः सर्वे)

विष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशतो भीष्मद्रोणौ)

द्रोणः — धर्ममालम्बमानेन दुर्योधनेनाहमेवानुगृहीतो माम् ।

कुतः,

अतीत्य बन्धूनवलङ्घ्य* मित्रा-

प्याचार्यमागच्छति शिष्यदोषः ।

बालं ह्यपत्यं गुरवे प्रदातु-

नैवापराधोऽस्ति पितुर्न मातुः ॥ १९ ॥

भीष्मः — एष दुर्योधनः,

अवाप्य रूप्यग्रहणात् समुच्छ्रयं

रणप्रियत्वादयशो निपीतवान् ।

निषेव्य धर्मं सुकृतस्थ भाजनं

स एव रूपेण चिरस्य शोभते ॥ २० ॥

(ततः प्रविशति दुर्योधनः कर्णः शकुनिश्च)

दुर्योधनः —

“कृतश्रद्धो ह्यात्मा बहति परितोषं गुरुजनो

जगद् विश्वस्तं मे निवसति गुणो नष्टमयशः ।

मृतैः प्राप्यः स्वर्गो यदि कथय (भा)स्येतद्वृत्तं

परोक्षो न स्वर्गो बहुगुणमि(है)वैष फलति ॥ २१ ॥

कर्णः — गान्धारीमातः† ! न्यायेनागतमर्थमतिसृजता न्याय्य-
मेव भवता कृतम् । कुतः,

बाणाधीना क्षत्रियाणां समृद्धिः

पुत्रापेक्षी वञ्च्यते सन्निधाता‡ ।

* ‘भ्रम्य’ इत्यक्षरवद्विदमक्षरमात्रेण भासते । † गान्धारी माता यस्य, तस्य समु-
द्दिगौन्धारीमातरिति । “मातृमातृकमातृषु वा” इति वार्तिके बहुव्रीहौ प्यङ्गः सम्प्रसारण-
विकल्पविधायके मातृकमातृष्वप्योर्विदेशात् कयो वैकल्पिकत्वं नोदयवम् । ‡ सन्निधाता
मृतं विना धर्मस्य स्थापयिता ।

विभ्रोत्सङ्गे विसमावर्ज्य सर्वे

राज्ञा देयं चापमात्रं सुतेभ्यः ॥ २२ ॥

शकुनिः — सम्यगाह गङ्गोपस्पर्शनाद् धौतकल्मषाङ्गोऽङ्गराजः ।

कर्णः —

इक्ष्वाकुश्च्युतिग्रयातिराम-

मान्धातृनाभागनृगाम्बरीषाः ।

एते सकोशाः पुरुषाः सराष्ट्रा

नष्टाः शरीरैः कतुभिर्धरन्तेः ॥ २३ ॥

सर्वे — गान्धारीमातः ! यज्ञसमाप्त्या दिष्टञ्च भवान् वर्धते ।

दुर्योधनः — अनुगृहीतोऽस्मि । भो आचार्य ! अभिवादये ।

द्रोणः — एहोहि पुत्र ! अयमक्रमः ।

दुर्योधनः — अथ कः क्रमः ।

द्रोणः — किं न पश्यति भवान् ,

देवतं मानुषीभूतमेष तावन्नमस्यताम् ।

अ(ज्ञान्याया)चरणं मन्ये भीष्ममुत्क्रम्य वन्दितुम् ॥ २४ ॥

भीष्मः — मा मा भवानेवम् । बहुभिः कारणैरपंकुष्टोऽहं

भवतः । कुतः ,

अहं हि मात्रा जनितो भवान् स्वयं

ममायुधं वृत्तिरपह्नवस्तव ।

द्विजो भवान् क्षत्रियवंशजा वयं

गुरुर्भवान् शिष्यमहत्तरा वयं ॥ २५ ॥

द्रोणः — नोत्सहन्ते महात्मानो ह्यात्मानमपस्तोतुम् । एहि पुत्र !

अभिवादयस्व माम् ।

दुर्योधनः — आचार्य ! अभिवादये ।

द्रोणः — एहोहि पुत्र ! एवमेवावभृथस्नानेषु स्वेदमयामुहि ।

दुर्योधनः — अनुगृहीतोऽस्मि । पितामह ! अभिवादये ।

भीष्मः — एहोहि पौत्र ! एवमेव ते बुद्धिप्रशमनं भवतु ।

दुर्योधनः — अनुगृहीतोऽस्मि । मातुल ! अभिवादये ।

शकुनिः — यत्स !

एवमेव क्रतून् सर्वान् समानीयास्तदक्षिणान् ।

राजसूये नृपान् जित्वा जरासन्ध इवानय ॥ २६ ॥

द्रोणः — अहो ! आशीर्विचनेऽपि शकुनिद्वयोऽगं जनयति ।

अहो ! प्रियविरोधः खल्वयं क्षत्रियकुमारः ।

दुर्योधनः — वयस्य ! कर्ण ! गुरुजनप्रणामावसाने प्रातःक्रम-
मुपमुज्यतां वयस्यविस्मयः ।

कर्णः — गान्धारीमातः !

क्रतुव्रतैस्ते तनु गान्धमेतन्

सोढुं बलं शक्यसि पीडयानि ।

अन्तस्त्वनामन्थ्य न धर्षयामि

*राजर्षिधीराद् वचनाद् भयं मे ॥ २७ ॥

दुर्योधनः — एवमेव ते बुद्धिरस्तु ।

द्रोणः — पुत्र ! दुर्योधन ! एष महेन्द्रप्रियसखो भीष्मको ना-
म भवन्तं सभाजयति ।

* राजर्षिधीराद् राजर्ष्यचित्तधरम्बुक्कान् । वचनात्, वृत्तिशान्तिसम्बन्धमर्थात्, 'कृतधर्मा
स्वात्मै' इति शेषः ।

दुर्योधनः — स्वागतमार्याय । अभिवादये ।

भीष्मः — पौत्र ! दुर्योधन ! एष दक्षिणपथपरिभूतो भूरिश्र-
वा नाम भवन्तं सभाजयिष्यति ।

दुर्योधनः — स्वागतमार्याय ।

द्रोणः — पुत्र ! दुर्योधन ! भवतो यज्ञं सभाजयता वासुभद्रेण
प्रेषितोऽभिमन्युर्भवन्तं सभाजयति ।

शकुनिः — वत्स ! दुर्योधन ! एष जरासन्धपुत्रः सहदेवो भ-
वन्तमभिवादयति ।

दुर्योधनः — एषोहि वत्स ! पितृसदृशपराक्रमो भव ।

सर्वे — एतत् सर्वराजमण्डलं भवन्तं सभाजयति ।

दुर्योधनः — अनुगृहीतोऽस्मि । भोः ! किञ्चुखलु समागते स-
र्वराजमण्डले विराटो नागच्छति ।

शकुनिः — प्रेषितोऽस्य मया दूतः, शङ्के पथि वर्तत इति ।

दुर्योधनः — भो आचार्य ! धर्मे धनुषि चारचार्य ! प्रतिशङ्कतां
दक्षिणाः ।

द्रोणः — दक्षिणेति । भवतुभयतु । व्यपश्र(मिमांसे)ष्ये
तावद् भवन्तम् ।

दुर्योधनः — कथमाचार्योऽपि व्यपश्र(मिमांसे)ष्यते ।

भीष्मः — भोः ! किञ्चुखलु प्रयोजनं, यदा —

पीतः सोमो ब्राह्मदत्तो नियोगा-

च्छत्रच्छाया सेव्यते ख्यातिरस्ति ।

किं तद् द्रव्यं किं फलं को विशेषः

क्षत्राचार्यो यत्र विप्रो दरिद्रः ॥ २८ ॥

दुर्योधनः — आज्ञापयतु भवान् किमिच्छति । किमनुतिष्ठामि ।

द्रोणः — पुत्र ! दुर्योधन ! कथयामि ।

दुर्योधनः — किमिदानीं भवता विचार्यते,

प्राणाधिकोऽस्मि भवता च कृतोपदेशः

शूरेषु यामि गणनां कृतसाहसोऽस्मि ।

स्वच्छन्दतो वद किमिच्छसि किं वदामि

हस्ते स्थिता मम गदा भवतश्च सर्वम् ॥ २९ ॥

द्रोणः — पुत्र ! ब्रवीमि खलु तावत् । शष्पदेगस्तु मां बाधते ।

सर्वे — कथमाचार्योऽपि शष्पमुत्सृजति ।

भीष्मः — पौत्र ! दुर्योधन ! अफलस्ते परिश्रमः ।

दुर्योधनः — कोऽत्र ।

(प्रविश्य)

भटः — जयतु महाराजः ।

दुर्योधनः — आपस्तावत् ।

भटः — यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्कम्य प्रविश्य) जयतु महाराजः । इमा आपः ।

दुर्योधनः — आनय । (फलशं गृहीत्वा) भो आचार्य ! अश्रुपातो-
च्छिष्टस्य क्रियतां शौचम् ।

द्रोणः — भवतु भवतु । मम कार्यक्रियैव सुखोदकमस्तु ।

दुर्योधनः — हा धिगू,

यदि विभृशसि पूर्वजिह्मतां मे

यदि च समर्थयसे न दास्यसीति ।

शरशतकठिनं प्रथञ्छ हस्तं

सलिलमिदं करणं प्रतिग्रहाणाम् ॥ ३० ॥

द्रोणः — हन्त लब्धो मे हृदयविश्वासः । पुत्र ! श्रूयतां,

येषां गतिः क्वापि निराश्रयाणां

संवत्सरैर्द्वादशभिर्न दृष्टा ।

त्वं पाण्डवानां कुरु संविभाग-

मेषा च भिक्षा मम दक्षिणा च ॥ ३१ ॥

शकुनिः — (सोद्विगम्) मा तावद् भोः !

उपन्यस्तस्य शिष्यस्य विश्वस्तस्य च गौरवे ।

य(द)प्रस्तुतमुत्पाद्य युक्तेयं धर्मवञ्चना ॥ ३२ ॥

द्रोणः — कथं धर्मवञ्चनेति । मा तावद् भो गान्धारविषयवि-

स्मित ! शकुने ! त्वदनार्यभावात् सर्वलोकमनार्यमिति

मन्यसे । हन्त भोः !

भ्रातृणां पैतृकं राज्यं दीयतामिति वञ्चना ।

किं परं याचितैर्दत्तं बलात्कारेण तैर्हृतम् ॥ ३३ ॥

सर्वे — कथं बलात्कारेण नाम ।

भीष्मः — पौत्र ! दुर्योधन ! 'अत्रभृतस्त्वनमात्रमेव खलु

तावत् । मित्रमुखस्य शत्रोः शकुनेर्बचनं न श्योतव्यम् ।

पश्य पौत्र !

यत् पाण्डवा द्रुपदराजमुतासहायाः

कान्तारेणुपरुपाः पृथिवीं भ्रमन्ति ।

(तीर्थे)त् त्वं च तेषु विमुखस्त्वयि ते च वामा-
स्तत् सर्वमेव शकुनेः परुषावलेपः ॥ ३४ ॥

दुर्योधनः — भवतु, एवं तावदाचार्य ! पृच्छामि ।

द्रोणः — पुत्र ! कथय ।

दुर्योधनः —

यत् पुरा ते समामध्ये राज्ये माने च धर्षिताः ।

बलात्कारसमर्थैस्तैः किं रोपो धारितस्तदा ॥ ३५ ॥

द्रोणः — अत्रेदानीं धर्मच्छलेन वञ्चितो यूताश्रयवृत्तिर्युधिष्ठिरः
प्रष्टव्यः,

येन भीमः समास्तम्भं तुल्यमेव धारितः ।

बभेकस्मिन् विमुक्तः स्थात्स्माश्चक्रुर्निराक्षिपेत् ॥ ३६ ॥

भीष्मः — अन्यत् प्रस्तुतमन्यदापतितम् । भो आचार्य ! का-
र्यमत्र श्रुतरं, न कलहः ।

द्रोणः — मात्र कर्तव्यार्थं कार्यं, कलह एव भवतु ।

भीष्मः — प्रसीदत्वाचार्यः । पश्य पौत्र !

ये दुर्बलाश्च कृपणाश्च निराश्रयाश्च

त्वत्तम् (धर्मं) मृगयन्ति न गर्वयन्ति ।

अेषो भवान् प्रणयिनस्त्वयि ते कुटुम्बे

तान् धारयिष्यसि भूमिः सह वर्तयन्तु ॥ ३७ ॥

शकुनिः — वर्तयन्तु वर्तयन्तु ।

कर्णः — भो आचार्य ! अलमभर्षेण । दुर्योधनो हि नाम,

हितमपि परुषार्थं रुष्यति श्रान्व्यमाणो

धरपुरुषविशेषं नेच्छति स्तूयमानम् ।

गतमिदमवसानं रक्ष्यतां शिष्यकार्यं

गज इव बहुदोषो मार्दवेनैव धास्यः ॥ ३८ ॥

द्रोणः — वत्स ! कर्ण ! तेजस्त्रि द्राह्मण्यम् । काले सम्बोधि-

तोऽस्मि । एषोऽहं भवच्छन्दमनुवर्ते । पुत्र ! दुर्योधन !

अहं तव प्रभावी ननु ।

भीष्मः — एष इदानीं मार्गेणारुह्यः । सान्त्वं हि ताम दुर्विनी-

तानामौषधम् * ।

दुर्योधनः — व भर्षे, कुलस्यापि मे भवान् प्रभुः ।

द्रोणः — एतत् तवैव युक्तम् । तत् पुत्र !

त्वं वञ्च्यसे यदि भया न तद्वाञ्छोषः ।

स्त्वां पीडयामि यदि वास्तु तवैव लाभः ।

भेदाः परस्परगता हि महाकुलानां

धर्माधिकारवचनेषु शमीभवन्ति ॥ ३९ ॥

दुर्योधनः — तेन हि समर्पयितुमिच्छामि ।

द्रोणः — पुत्र ! केन समर्पयितुमिच्छसि ।

भीष्मेण कर्णेन कृपेण केन

किं सिन्धुराजेन जयद्रथेन ।

किं द्रौणिनाहो विदुरेण सार्धं

पित्रा स्वमात्रा वद पुत्र ! केन ॥ ४० ॥

दुर्योधनः — नहि नहि, मातुलेन ।

द्रोणः — शकुनिना ! *हन्त विपन्नं कार्यम् ।

दुर्योधनः — मातुल ! इतस्तावत् । वयस्य ! कर्ण ! इतस्तावत् ।

द्रोणः — *भवतु, एवं तावत् करिष्ये । *वत्स ! मान्धारराज !
इतस्तावत् ।

शकुनिः — अयमस्मि ।

द्रोणः — वत्स !

क्रोधप्रायं वयो जीर्णं क्षन्तव्यं वदुचापलम् ।

अस्य रुक्षस्य वचसः परिष्वङ्गः शमीक्रिया ॥ ४१ ॥

भीष्मः — (आत्मगतम्)

एष शिष्यस्य वात्सल्याच्छकुनिं याचते गुरुः ।

एवं सान्त्वीकृतो ह्येष नैव मुञ्चति जिह्वताम् ॥ ४२ ॥

शकुनिः — (आत्मगतम्) अहो शठः स्वत्वाचार्यः स्वकार्यलोमा-
न्मां सान्त्वयति ।

(सर्वे परिक्रम्योपनिश्रुतिः)

दुर्योधनः — मातुल ! पाण्डवानां राभ्यार्घं प्रति को निश्चयः ।

शकुनिः — न दातव्यमिति मे निश्चयः ।

दुर्योधनः — दातव्यमिति वक्तुमर्हति मातुलः ।

शकुनिः — यदि दातव्यं राज्ये किमस्माभिः सह मन्त्रयसे ।
ननु सर्वमेव प्रदीयताम् ।

दुर्योधनः — वयस्य ! अङ्गराज ! भवानिदानीं न किञ्चिदाह ।

कर्णः — इदानीं किमभिधास्यामि ,

रामेण मुक्तां परिपालितां च

सुभ्रातृतां न प्रतिषेधयामि ।

* (स्वगतम्) इत्यपेक्षितम् । + (स्वगतम्) इत्यपेक्षितम् ।

क्षमाक्षमत्वे तु भवान् प्रमाणं

सङ्ग्रामकालेषु वयं सहायाः ॥ ४३ ॥

दुर्योधनः — भातुल! बलवत्प्रत्यभिप्रोऽनुपजीव्यश्च कश्चित् कुदे-
शश्चिन्त्यताम् । तत्र वसेयुः पाण्डवाः ।

शकुनिः — हन्त भोः !

शून्यमित्यभिधास्यामि कः पार्थाद् बलवत्तरः ।

ऊषरेष्वपि सस्यं स्याद् यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ४४ ॥

दुर्योधनः — अथेदानीं ,

गुरुकरतलमध्ये तोयमावर्जितं मे .

श्रुतमिह कुलवृद्धैर्यत् प्रमाणं पृथिव्याम् ।

तदिदमपनयो वा वञ्चना वा यथा वा

भवतु नृप ! जलं तत् सत्यमिच्छामि कर्तुम् ॥ ४५ ॥

शकुनिः — अनृतवचनान्मोचयितव्यो भवान् ननु ।

दुर्योधनः — अथकिम् ।

शकुनिः — तेन हि इतस्तावत् । (उपसृत्य) भो आचार्य ! इहा-
श्रमवान् कुरुराजो भवन्तं विज्ञापयति ।

द्रोणः — वत्स ! गान्धारराज ! अभिधीयताम् ।

शकुनिः — यदि पञ्चरात्रेण पाण्डवानां प्रवृत्तिरुपनेतव्या, राज्य-
स्यार्धं प्रदास्यति किल । समान्यतु भवानिदानीम् ।

द्रोणः — मत् तावद् भोः ।

(यैः) कर्तुं कामैश्चलनं भवन्तिः

संवत्सरैर्द्वादशभिर्न दृष्टाः ।

ते पञ्चरात्रेण मयोपनेया

वरं ह्यदत्तं विशदाक्षरेण ॥ ४६ ॥

भीष्मः — पौत्र ! दुर्योधन ! अच्छलो धर्मः । वयमपि तावद-
स्मिन्नर्थे प्रीताः स्मः । पश्य पौत्र !

वर्षेण वा वर्षशतेन तेषां

त्वं पाण्डवानां कुरु संविभागम् ।

तस्मात् प्रतिज्ञां कुरु वीर ! सत्यां

सत्या प्रतिज्ञा हि सदा कुरुणाम् ॥ ४७ ॥

दुर्योधनः — एष एव मे निश्चयः ।

द्रोणः — (आत्मगतम्)

अद्य मे कार्यलोभेन हनूमत्त्वं गता स्पृहा ।

लङ्घयित्वार्णवं येन नष्टा सीता निवेदिता ॥ ४८ ॥

तत् कुतोऽनुसलु पाण्डवानां प्रवृत्तिरुपनेतव्या ।

(प्रक्षिप्य)

भटः — जयतु महाराजः । विराटनगराद् दूतः प्राप्तः ।

सर्वे — शीघ्रं प्रवेक्ष्यताम् ।

भटः — यदाज्ञापयथ । (निष्क्रान्तः)

(प्रक्षिप्य)

दूतः — जयतु महाराजः ।

सर्वे — किमागतो विराटेश्वरः ।

भटः — विषादेनावृतो नोपगच्छति, यत्तत्सम्बन्धि सन्निकृष्टं
कीचकानां आरुशतं,

रात्रौ छलेन केनापि बाहुभ्यामेव हिंसितम् ।
दृश्यते हि शरीराणामशस्त्रजनितो वधः ॥ ४९ ॥
इति ।

भीष्मः — कथमशस्त्रेणेति । *भो आचार्य ! अग्न्युपगम्यतां
पञ्चरात्रम् ।

द्रोणः — किमर्थम् ।

भीष्मः —

भीमसेनस्य लीलैषा सुव्यक्तं बाहुशालिनः ।
योऽस्मिन् भ्रातृशते रोषः स तस्मिन् फलितः शते ॥ ५० ॥

द्रोणः — कथं भवान् जानाति ।

भीष्मः —

कथं पण्डित ! कुलेषु भ्रान्तानां बालचापलम् ।
नामिजानन्ति वत्सानां शृङ्गस्थानानि गोवृषाः ॥ ५१ ॥

द्रोणः — गोवृषा इति । हन्त सिद्धं कार्यम् । पुत्र ! दुर्योधन !
अस्तु पञ्चरात्रम् ।

दुर्योधनः — अथकिम् ।

द्रोणः — भोभो यज्ञमनुभवितुमागतः राजानः ! शृण्वन्तुशृ-
ण्वन्तु भवन्तः । इहात्रभवान् कुरुराजो दुर्योधनः, न, न,
मातुलसहितः यदि पाण्डवानां प्रवृत्तिरूपमेतव्या, राज्य-
स्यार्थं प्रदास्यति किल । ननु पुत्र !

दुर्योधनः — अथकिम् ।

द्रोणः — एतद् द्विस्त्रिं सम्प्रधार्यताम् ।

शकुनिः — काले ज्ञास्यामि ।

* '(जनान्निष्ठम्)' इत्यपेक्षितम् । † '(अश्वसम्)' इत्यपेक्षितम् ।

द्रोणः — ननु गाढेय !

भीष्मः — (अलमगतम्)

आचार्यस्य यदा हर्षो धैर्यमुत्कम्य सूचितः ।

शङ्के दुर्योधनेनैष वञ्च्यमानेन वञ्चितः ॥ ५२ ॥

(प्रकाशम्) पौत्र ! दुर्योधन ! अस्ति मम विराटेनाप्रकाशं
वैरम्, अथ भवतो यज्ञमनुभवितुमनागत इति ।
तस्मात् क्रियतां तस्य गोप्रहणम् । †ब्राह्मणार्जवबुद्धे ।

धर्षिता रथशब्देन रोषमेप्यन्ति पाण्डवाः ।

अस्ति तेषां कृतज्ञत्वमिष्टं गोप्रहणे स्थितम् ॥ ५३ ॥

(प्रतिश्रुत्य)

भटः — सज्जाः सन्तु रथा वाहाः प्रवेशामिमुस्त्राय ते ।

दुर्योधनः —

एभिरेव रथैः शीघ्रं क्रियतां तस्य गोप्रहः ।

गदा यज्ञप्रशान्ता च पुनर्मे करमेप्यति ॥ ५४ ॥

द्रोणः —

तस्मान्मे रथमानयन्तु पुरुषाः,

शकुनिः —

हस्ती ममानीयतां,

कर्णः —

भारार्थं भृशमुद्यतैरिह हयैर्मुक्तो रथः स्थाप्यताम् ।

भीष्मः —

बुद्धिर्मे लरते विराटनगरं गन्तुं घनुस्त्वय्यतां

सर्वे —

मुक्त्वा चापमिहैव तिष्ठतु भवानाज्ञाविधेया वयम् ॥ ५५ ॥

द्रोणः — पुत्र ! दुर्योधन ! आवां तव युद्धे पराक्रमं द्रष्टुमिच्छामः ।

दुर्योधनः — यदभिरुचितं भवति ।

द्रोणः — वत्स ! गान्धारराज ! अस्मिन् गोशृङ्गे तव खलु
प्रथमस्थः ।

शकुनिः — धाढम् । प्रथमः कल्पः ।

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

प्रथमोऽङ्कः ।

—

अथ द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति कृष्णगोपालकः)

कृष्णगोपालकः — (क) गावो मे अहीणवञ्छा होन्तु । अवि-
हवा अ गोवज्जुवदीओ होन्तु । णो ळाआ विळाडो एक्क-
च्छत्तप्पुहुवीपदी होदु । महाळाअण्व विळाडइश वण्व-
वड्डणगोप्पदाणणिमित्तं इमं णअळोववणवीहीए आ-
अन्तुं गोघणं षत्वे च किदमड्डळमोदका गोवदाळा
दाळिआ अ दाव । एषु ज्येष्ठं* गच्छिअ अणुभविष्वम् ।
(विलेख्य) किण्णुहु एषो वाअणो पुक्खलुक्खं आल्लुहिअ
पुक्खपाखाणिघट्टितुण्डं आदिच्चाहिमुहं विष्वलं वि-
ळ्वदि । एन्ती होदु एन्ती होदु अद्दाणं गोघणव्व अ ।
जाव एषु ज्येष्ठं गच्छिअ गोवदाळाणं दाळिआणं वा-
हलामि । गोमित्तअ ! गोमित्तअ !

(क) गावो मेऽहीनकृत्सा भवन्तु । अविधवाश्च गोपपुत्रवत्यो भवन्तु । जस्माकं
राजा विराट एकच्छत्रपूर्यन्वीयतिर्भवतु । महाराजस्य विराटस्थ वर्षवर्धनगोप्रदाननिमि-
त्तस्यां नगरोपवनवीथ्यायां भवन्तु गोधनं सर्वे च कृतमड्डळमोदका गोपदारका दारि-
काश्च तावत् । एषु ज्येष्ठं गत्वानुगमिष्यामि । किन्तुस्त्वेष्व वयसः शुष्कशृङ्गमास्व
शुष्कशृङ्गानिघट्टितुण्डपादिभ्यस्मिन्सं विस्वदं वित्तपति । शान्तिर्भवतु शान्तिर्भवतु
अस्माकं गोधनस्य च । यत्पदेषु ज्येष्ठं गत्वा गोपदारकाणां दारिकणां न्याहरामि ।
गोमित्रक ! गोमित्रक !

(प्रविश्य)

गोमित्रकः — (क) मातुल ! वन्दामि ।

दुर्गुगोपालकः — (ख) घन्ती होदु घन्ती होदु अस्माकं गोधणष्य अ ।
अळे गोमित्तअ ! महाळाजष्य विलाडइश वष्ववडुण-
गोप्पदाणणिमित्तं इमांषि णअळोववणवीहीए आअन्तुं
गोधणं घन्ने च किदमङ्गळमोदअ गोवदाळआ दाळि-
आ अ । अळे गोमित्तअ ! गोवदाळआणं दाळिआणं
वाहळ ।

गोमित्रकः — (ग) जं मादुळो आणवेदि । गोळक्खिणिए !
धिदधिण्ड ! धामिणि ! वषभदत्त ! कुम्भदत्त ! महिषदत्त !
आअच्छहआअच्छह सिरधं ।

(ततः प्रविशन्ति सर्वे)

सर्वे — (घ) मातुल ! वन्दामो ।

दुर्गुगोपालकः — (ङ) घन्ती होदु घन्ती होदु अस्माकं गोव-

(क) मातुल ! वन्दे ।

(ख) शान्तिर्भवतु शान्तिर्भवतु अस्माकं गोधनस्य च । अरे गोमित्रक ! महारा-
जस्य विराटस्य वर्षवर्धनगोप्रदाननिमित्तमस्यां नगरोपवनवीथ्यामायान्तु गोधनं सर्वे च
हृत्तमङ्गळमोदका गोपदारका दारिकाश्च । अरे गोमित्रक ! गोपदारकाणां दारिकाणां
स्माह ।

(ग) यन्मातुल आज्ञापयति । गोरक्षिणिके ! धृतपिण्ड ! स्वामिनि ! वृषभदत्त !
कुम्भदत्त ! महिषदत्त ! आगच्छतागच्छत शीघ्रम् ।

(घ) मातुल ! वन्दामहे ।

(ङ) शान्तिर्भवतु शान्तिर्भवतु अस्माकं गोपदारकाणां दारिकाणां च । महाराजस्य

दाढाणं दाढिआणं (अ) । महाळाअण्व विलाढण्व षण्व-
वङ्गणगोप्पदाणणिमित्तं इमण्वि णअळोववणवीहीए
आअन्तुं गोघणं । तत्तअं वेळं गाअन्तो णअन्तो होम ।

सर्वे — (क) अं मादुळो आणवेदि । (सर्वे वृत्तन्ति)

वृद्धगोपालकः — (ख) हीही सुहु णअविदम्, सुहु गाइवं ।
जाव अहं पि णअवेमि ।

सर्वे — (ग) हाहा मादुळ ! अविमहन्तं लेणुं उप्पविदो ।

वृद्धगोपालकः — (घ) ण हु लेणुं एव्व, षंक्खुदुन्दुभिघोषं ।
उप्पविदो ।

सर्वे — (ङ) दिवाचन्दप्यभापण्डुळजोह्माव(गु)ण्ठिदो सुवमण्डलं
सुखो अत्थि अ णत्थि अ ।

गोमित्रकः — (च) हाहा मादुळ ! एदे के वि मणुष्सा दहि-
पिण्डपण्डरेहि छत्तेहि घोहअषअडिअं आळुहिअ षव्वं
घोषुं विद्वन्ति चोळा ।

तिराटस्य वर्षवर्षनगोपदाननिमित्तमस्यां नगरोपनवीप्याममपातु गोघनम् । तामतीं
वेळं गावन्तो वृत्तन्तो मवापः ।

(क) यन्मातुल आजापयति ।

(ख) हीही सुहु नर्तितं, सुहु गीतं, मावदइमपि कृत्यामि ।

(ग) हाहा मादुळ ! अतिमहान् रेणुस्तपितः ।

(घ) न खलु रेणुरेष, शङ्खदुन्दुभिघोष उत्पतितः ।

(ङ) दिवाचन्द्रप्रभापण्डुरज्योत्स्नाविगुण्डितः शतमण्डलः सुर्वोऽस्ति च नास्ति चे ।

(च) हाहा मादुळ ! एते केऽपि मनुष्या दधिपिण्डपाण्वैरुल्लैर्घोटकशकटिकामा-
स्ता सर्वं घोषं विद्वन्ति चोलाः ।

वृद्धगोपालकः — (क) हीही शरशपादा उड्डिदा । दारआ !
दाळिआ ! शिगं पक्कणं पविषह ।

सर्वे — (ख) जं मादुळो आणवेदि । (निष्क्रान्ताः)

वृद्धगोपालकः — (ग) हाहा चिड्डहचिड्डह । पहरहपहरह । गह्वह-
गह्वह । इमं वुत्तन्तं महाळाअविलाडइश णिवेदइष्वाभो ।

(निष्क्रान्तः)

प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशति भटः)

भटः — ओभो निवेद्यतांनिवेद्यतां महाराजाय विराटेश्वराय—

एता हि वस्युकर्मप्रच्छन्नविक्रमैर्घातिराष्ट्रैर्ह्रियन्ते गाव
इति । तत्र हि,

द्रुतैश्च वत्सैर्व्यथितैश्च गोगणै-

निरीक्षणत्रस्तमुखैश्च गोवृषैः ।

कृतार्तनादाकुलितं समन्ततो

गवां कुलं शोष्यमिहाकुलाकुलम् ॥ १ ॥

इति ।

(नेपथ्ये)

किं घातैराष्ट्रैरिति ।

भटः — आर्य ! अथकिम् ।

(प्रविश्य)

काञ्चुकीयः — सद्यमेतद् भ्रातृजनेष्वपि द्रोहिणाम् ।

(क) हीही शरशपादा उड्डिताः । दारकाः ! दारिकाः ! शीघ्रं पक्कणं प्रविशत ।

(ख) यन्मातुलं आह्वययति ।

(ग) हाहा तिष्ठतितिष्ठत । महरत्तमहरत्त । गृहीतगृहीत । इमं वृत्तान्तं महाराज-
विराटाय निवेदयिष्यामः ।

सज्जैश्चापैर्वद्धगोघातुलित्वा

वर्मच्छन्नाः कल्पितस्यन्दनस्थाः ।

वीर्योत्सिक्ता युद्धसज्जाः कृतास्त्रा

राज्ञो वैरं गोषु निर्यातयन्ति ॥ २ ॥

जयसेन ! जन्मनक्षत्रक्रियाव्यापृतस्य महाराजस्य ता-
वदकालनिवेदनं मन्युमुत्पादयति । तस्मात् पुण्याहाव-
साने निवेदयिष्ये ।

भटः — आर्य ! अतिपाति कार्यमिदं, शीघ्रं निवेद्यताम् ।

काञ्चुकीयः — इदं निवेद्यते ।

(कृतः प्रमिषास्ति राजा)

राजा —

मा तावद् व्यथितविकीर्णबालवत्सा

गावो मे रथस्वशङ्कया ह्रियन्ते ।

पीनांसभ्रलवलयः सचन्दनाद्रौ

निर्लज्जो मम च करः कराणि* मुह्ये ॥ ३ ॥

जयसेन ! जयसेन !

(प्रक्षिप्य)

भटः — जयतुजयतु महाराजः ।

राजा — अलं महाराजशब्देन । अवधूतं मे क्षणियलम् ।

उप्यतां रणविस्तरः ।

* कराणि लज्जामिवेष्टितम् । 'मिरुषा लो वीरिभिर्न कम् । पुनस्तुल्यमोघोरं करमाह्वयमिलयि'
इति वैजयन्ती ।

भटः — न विस्तरार्हाणि विप्रियाणि । एष समासः,
एकवर्णेषु गात्रेषु गवां स्यन्दनरेणुना ।
कशापातेषु दृश्यन्ते नानावर्णविभक्तयः ॥ ४ ॥

राजा — तेन हि,
धनुरुपनय शीघ्रं कल्प्यतां स्यन्दनो मे
मम गतिमनुयातुच्छन्दतो यस्य भक्तिः ।
रणशिरसि गवार्थं नास्ति मोघः प्रयत्नो
निधनमपि यशः स्यान्मोक्षयि(ता) तु धर्मः ॥ ५ ॥

भटः — यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रान्तः)

राजा — भोः ! किञ्चुखलु दुर्योधनस्य मामन्तरेण वैरम् । आ
यज्ञमनुभवितुमनागत इति । कथमनुभवामि । कीच-
कानां विनाशेन वयमुज्जीतसन्तापाः संवृत्ताः । अथवा
परोक्षमपि पाण्डवानां सिग्ध इति सर्वथा योद्धव्यम् ।
हस्तिनपुरनिवासाच्छीलशो भगवान् दुर्योधनस्य । अथवा,
कामं दुर्योधनस्यैव न दोषमभिधास्यति ।
अर्थित्वादपरिश्रान्तः पृच्छत्येव हि कार्यवान् ॥ ६ ॥

कोऽत्र ।

(प्रविश्य)

भटः — जयतु महाराजः ।

राजा — भगवांस्तावदाह्वयताम् ।

भटः — यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रान्तः)

(ततः प्रविशति भगवान्)

भगवान् — (सर्वतो विज्ञेय) भोः ! किञ्चुखल्विदम् ।

गजेन्द्राः कल्प्यन्ते तुल्यपतयो वर्मरचिताः

रथाः सानूकर्षाः* कृतपरिकरा योधपुरुषाः ।

समुद्योगं दृष्ट्वा भयमननुभूतं स्पृशति मां

१ न खल्व्वात्मन्यस्तं कृतमतिरहं ते तु चपलाः ॥ ७ ॥

राजा — जयतु भगवान् जयतु । विराटो भगवन् ! अभिवादये ।

भगवान् — स्वस्ति ।

विराटः — भगवन् ! एतदासनमास्यताम् ।

भगवान् — (उपविश्य) मो राजन् !

उद्योगः प्रस्तुतः कस्माच्छीर्णं सन्तोषमिच्छति ।

पीडयिष्यति सोत्सेकान् पीडितान् मोक्षयिष्यति ॥ ८ ॥

राजा — भगवन् ! गोश्रहणादवमानितोऽस्मि ।

भगवान् — केन कारणेन ।

राजा — धार्तराष्ट्रैः ।

भगवान् — (आत्मगतम्) मोः कष्टम्,

एकोदकत्वं खलु नाम लोके

मनस्विनां कम्पयते मनांसि ।

वैरप्रियैस्तैर्हि कृतेऽपराधे

यत्सत्त्वमस्मान्निर्वापराद्धम् ॥ ९ ॥

* अनुद्योगं रथस्यन्धोपरमदारं तेन सहिताः । 'उत्कर्षयन्तु यन्मनसुषे बहून्मह' (१. ३. ११२) इति ५. १. १. ।

१ न खल्व्वात्मन्यस्तं मे किञ्चिद् भवं, यतोऽहमप्यस्मद्विदः । ते तु मय आतरकमस्य बुद्ध-
कम्पनत्वात् कदापिद् बुद्धचरन्त्येव स्वात्मानं प्रकलयेयुतिरिति तद्वचनं मे भयमस्तीति मातः ।

विराटः—भगवन् ! किमिदानीं विचार्यते ।

भगवान्—न खलु किञ्चित् । तेषामुत्सुकः ।

राजा—अद्यप्रभृति निमृता भविष्यन्ति । यदि शक्तोऽपि
बुधिक्षिरो मर्षयति, अहं न मर्षयामि ।

भगवान्— (आत्मगतम्)

अद्येदानीं पर्णशय्या (च) भूमौ

राज्यभ्रंशो द्रौपदीघर्षणं वा ।

वेषान्यत्वं संश्रितानां निवासः

सर्वे श्लाघ्यं यत् क्षमा ज्ञायते मे ॥ १० ॥

(प्रविश्य)

भटः—अयत्तु महाराजः ।

राजा—अथ किं चेष्टते दुर्योधनः ।

भटः—न खलु दुर्योधन एव, पृथिव्यां राजानः सर्वे प्राप्ताः ।

द्रोणश्च भीष्मश्च जयद्रथश्च

शल्योऽङ्गिराजः शकुनिः कृपश्च ।

तेषां स्थोत्कम्पचलत्पताकै-

र्भग्ना ध्वजैरेव वयं न बाणैः ॥ ११ ॥

राजा— (उत्थाय कृताञ्जलिः) कथं तत्रभवान् गाङ्गेयोऽपि प्राप्ताः ।

भगवान्—साधु घर्षितेनापि नातिक्रान्तः समुदाचारः ।

((आत्मगतम्)) भोः,

किमर्थं खलु सम्प्राप्तः कुरूणां गुरुरुत्तमः ।

शङ्को तीर्णां प्रतिज्ञेति स्मारणं क्रियते मम ॥ १२ ॥

* (प्रकाशम्)

राजा — कोऽत्र ।

(प्रविश्य)

भटः — जयतु महाराजः ।

विराटः — सूतस्तावदाहूयताम् ।

भटः — यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रान्तः)

(प्रविश्य)

सूतः — जयत्वायुष्मान् ।

विराटः —

रथमानय शीघ्रं मे श्लाघ्यः प्राप्तो रणातिथिः ।

तोषयिष्ये शूरैर्भीष्मं जेष्यामीत्यमनोरथः ॥ १३ ॥

सूतः — यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । आयुष्मन् !

रिपूणां सैन्यभेदेषु यस्ते परिचितो रथः ।

रथचर्या बहिष्कर्तुं तमास्थायोत्तरो गतः ॥ १४ ॥

विराटः — कथं निर्यातः कुमारः ।

भगवान् — भो राजन् ! संवार्यतां संवार्यतां कुमारः ।

अगणितगुणदोषो युद्धतीक्ष्णश्च बाल्या-

न्न च दहति न कश्चित् सन्निकृष्टो रणाग्निः ।

अथच परिहरन्ते घातैराष्ट्रा न किञ्चि-

न्न खलु परिभवात् ते युद्धदोषान् प्रवीभिः ॥ १५ ॥

राजा — तेन हि शीघ्रमन्यो रथः कल्प्यताम् ।

सूतः — यदाज्ञापयत्यायुष्मान् ।

राजा — अथवा एहि तावत् ।

सूतः — आयुष्मन् ! अयमस्मि ।

राजा —

त्वमिदानीं कुमारस्य किं न वाहितवान् रथम् ।

अनुज्ञातोऽसि किं तेन न राज्ञां सारथिर्भवान् ॥ १६ ॥

सूतः — प्रसीदत्यायुष्मान् । रथं (सं ?) कल्पयित्वा तु सूतसमुद्रा-

चारेणोपस्थितः खल्वहम् । कुमारेण,

किञ्चु तत्परिहासार्थं किञ्चु तत्रास्ति कौशलम् ।

मामतिक्रम्य सारथ्ये विनियुक्ता बृहन्नला ॥ १७ ॥

भगवान् — राजन् ! अलमलं सम्भ्रमेण ।

यदि स्वचक्रोद्धतरेणुदुर्दिनं

रथं समास्थाय गता बृहन्नला ।

परान् क्षणैर्नैमिरवैर्निवारयन्

विनापि बाणान् रथ एव जेष्यति ॥ १८ ॥

राजा — तेन हि शीघ्रमन्यो रथः कल्प्यताम् ।

सूतः — यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (निष्क्रान्तः)

(प्रविश्य)

भटः — भग्नः खलु कुमारस्य रथः ।

राजा — कथं भग्नो नाम ।

भटः — श्रोतुमर्हति महाराजः ।

बहुभिः समराभिश्चैराच्छिन्नोऽश्वपथः परैः ।

भग्नो (वा) हनलोभेन श्मशानाभिमुखो रथः ॥ १९ ॥

भगवान् — (आत्मगतम्) आः अत्र खलु गाण्डीवम् । (प्रकारान्)

ओ राजन् !

निमित्तं किञ्चिदुत्पन्नं स्मशानाभिमुखे स्थे ।

घातेराष्ट्रः स्थिता यत्र स्मशानं तद् भविष्यति ॥ २० ॥

राजा — भगवन् ! अकाले स्वस्थवाक्यं मन्युमुत्पादयति ।

भगवान् — अलं मन्युना । कदाचिदनृतं नोक्तपूर्वम् ।

राजा — आ अस्त्येतत् । मञ्च भूयो ज्ञायतां वृत्तान्तः ।

भटः — वदाज्ञापयति (आयुष्मान् ? महाराजः) । (निष्क्रान्तः)

राजा —

को नु खल्वेष सहसा कम्पयन्निव मेदिनीम् ।

(आदिश्रोत इवाविहो ?) क्षणात् संवर्तते ध्वनिः ॥ २१ ॥

ज्ञायतां शब्दः ।

(प्रविश्य)

भटः — जयतु महाराजः । स्मशानान्मुहूर्तविश्रान्ततुरगेण कुमारेण तु ।

भगवान् — एष मामनृतवादिनं न कुर्यात् ।

भटः —

कृता नीला नागाः शरशतनिपातेन कपिला

हयो वा योधो वा न वहति न कश्चिच्छरशतम् ।

शरैः स्तम्भीभूताः शरपरिकराः स्यन्दनवराः

शरैश्छन्ना मार्गाः स्रवति धनुरुग्रां शरनदीम् ॥ २२ ॥

भगवान् — (आत्मगतम्)

एतदक्षयतृणीत्वं येन शक्रस्य खाण्डवे ।

यावत्सः पतिता धारास्तावन्तः प्रेषिताः शराः ॥ २३ ॥

राजा — अथ येष्विदानीं को वृत्तान्तः ।

भट्टः — अप्रत्यक्षं हि तत्र मे । प्रवृत्तिपुरुषाः कथयन्ति—

धनुर्घोषं द्रोणस्तदिदमिति शुद्धा प्रतिगतः

स्वजे बाणं दृष्ट्वा कृतमिति न भीष्मः प्रहरति ।

शरैर्भग्नः कर्णः किमिदमिति चान्ये नृपतयो

भयेऽप्येको बाल्यान् भयमभिमन्युर्गणयति ॥ २४ ॥

भगवान् — कथमभिमन्युः प्राप्तः । भो राजन् !

युध्यते यदि सौभद्रस्तेजोभिर्विशयोर्दयोः ।

सारथिः प्रेष्यतामन्यो विक्लवात्र बृहन्नला ॥ २५ ॥

राजा — मा मा भवानेवम् ।

भीष्मं रामशरैरभिन्नकवचं द्रोणं च मन्त्रायुधं

कुला कर्णजयद्रथौ च विमुखौ शेषाश्च तांस्तान् नृपान् ।

सौभद्रं स्वशरैर्न धर्षयति किं भीतः पितुः प्रत्ययात्

संसृष्टोऽपि वयस्यभावसदृशं तुल्यं वयो रक्षति ॥ २६ ॥

भट्टः — एष खलु कुमारस्य रथः,

आलम्बितो भ्रमति धायति तेन मुक्तो

न प्राप्य धर्षयति नेच्छति विप्रकर्तुं (ः१५) ।

आसन्नभूमिचपलः परिवर्तमानो

योग्योपदेशमिव तस्य रथः करोति ॥ २७ ॥

राजा — गच्छ । भूयो ज्ञायतां वृत्तान्तः ।

भटः — यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्कम्प प्रविश्य) जयतु महाराजः । जयतु विराटेश्वरः । प्रियं निवेदये महाराजाय । अवजितं गोम्रह्णम् । अपयाता धार्तराष्ट्राः ।

भगवान् — दिष्ट्या भवान् वर्धते ।

राजा — न न । भगवतो वृद्धिरेण । अथ कुमार इदानीं क ।

भटः — दृष्टपरिस्पन्दानां योधपुरुषाणां कर्माणि पुस्तकमारोपयति कुमारः ।

राजा — अहो स्थापनीयव्यापारः स्वस्वयं कुमारः ।

ताडितस्य हि योधस्य स्थापनीयेन कर्मणा ।

अकालान्तरिता पूजा नाशयत्येव वेदनाम् ॥ २८ ॥

अथ बृहन्नलेदानीं क ।

भटः — प्रियनिवेदनार्थमभ्यन्तरं प्रविष्टा ।

राजा — बृहन्नला तावदाद्वयताम् ।

भटः — यदाज्ञापयति महाराजः ।

(नतः प्रविशति बृहन्नलः)

बृहन्नला — (निष्कम्प सविमर्शम्)

गाण्डीवेन मुहूर्तमाततगुणेनासीत् प्रतिस्पर्धितं

बाणानां परिवर्तनेष्वविशदा मुष्टिर्न मे संहता ।

गोधास्थानगता न चास्ति पट्टता स्थाने हतं सौष्ठवं

स्त्रीभावान्छिथिलीकृतः परिचयादात्मा तु पश्चात् स्मृतः ॥

मया हि

अनेन वेषेण नरेन्द्रमध्ये

लज्जायमानेन धनुर्विकृष्टम् ।

याम्ना तु तावच्छरदुर्दिनेषु

शीघ्रं निमग्नः कलुषश्च रेणुः ॥ ३० ॥

भोः !

जित्वापि मां विजयमप्युपलभ्य राज्ञो

नैवास्ति मे जयगतो मनसि प्रहर्षः ।

दुःशासनं समरमूर्धनि सन्निगृह्य

बद्धा यदद्य न विराटपुरं प्रविष्टः ॥ ३१ ॥

उत्तराप्रीतिदत्तालङ्कारेणालङ्कृतो व्रीळित इवस्मि राजा-

नं द्रष्टुम् । तस्माद् विराटेश्वरं पश्यामि । अये ! अय-

मार्यो युधिष्ठिरः,

सयौवनः श्रेष्ठतपोवने रतो

नरेश्वरो ब्राह्मणवृत्तमाश्रितः ।

त्रिमुक्तराज्योऽप्यभिवर्धितः श्रिया

त्रिदण्डधारी न च दण्डधारकः ॥ ३२ ॥

(उपगम्य) भगवन् ! अभिवादये ।

भगवान्—स्वस्ति ।

बृहन्नला—(क) जेदु भट्टा ।

राजा—

अकारणं रूपमकारणं कुलं

महत्सु नीचेषु च कर्म शोभते ।

इत्तं हि रूपं परिभूतपूर्वकं

तदेव भूयो बहुभानमागतम् ॥ ३३ ॥

बृहन्नले ! परिश्रान्तामपि भवतीं भूयः परिश्रमयिष्ये ।

उच्यतां रणविस्तरः ।

बृहन्नला — (क) सुणादु भद्रा ।

राजा — ऊर्जितं कर्म । संस्कृतमभिधीयताम् ।

बृहन्नला — श्रोतुमर्हति महाराजः ।

(प्रविश्य)

भटः — जयतु महाराजः ।

राजा —

अपूर्वं इव ते हर्षो ब्रूहि केनापि विस्मितः ।

भटः —

अथैक्यं ध्रुवं प्राप्तं सौमद्रो ग्रहणं गतः ॥ ३४ ॥

बृहन्नला — कथं गृहीतः । (आत्मगतम्)

तुलितबलमिदं मयाद्य सैन्यं

परिगणितं च गण्ड्य मे स दृष्टः ।

सदृश इह तु तेन नास्ति कश्चित्

क इह भवेद्विहतेषु कीचकेषु ॥ ३५ ॥

भगवान् — बृहन्नले ! किमेतन् ।

बृहन्नला — भगवन् !

न जाने तस्य जनारं बलनाम्निकितम्तु सः ।

पितृणां भाग्यदोषेण प्राप्नुवाद्यपि घर्षणम् ॥ ३६ ॥

राजा — कथमिदानीं गृहीतः ।

भटः —

रथमासाद्य निःशङ्कं बाहुभ्यामवतारितः ।

राजा — केन ।

भटः —

यः किलैष नरेन्द्रेण त्रिनिशुक्लं सज्जानसे ॥ ३७ ॥

बृहन्नला — (अपवर्ग्यं) एवमार्यभीमेन परिष्वक्तः, न गृहीतः ।

दूरस्था दर्शनादेव वयं सन्तोषमागताः ।

पुत्रस्नेहस्तु निर्विष्टो येन सुव्यक्तकारिणा ॥ ३८ ॥

राजा — तेन सत्कृत्य प्रवेक्ष्यतामभिमन्युः ।

भगवान् — भो राजन् ! वृष्णिपाण्डवनाथस्याभिमन्योः पूजां

भयादिति लोको ज्ञास्यति । तदवधीरणमस्य न्याय्यम् ।

राजा — नावधीरणमर्हति यदवीपुत्रः । कुतः,

पुत्रो ह्येष युधिष्ठिरस्य तु वयस्कुल्यं हि नः गन्तुना

सम्बन्धो ह्युपदेन नः कुलगतो नम्रा हि तस्माद् भवेत् ।

आमातृत्वमदूरतोऽपि च भवेत् कन्यापितृत्वं हि नः

पूजार्होऽप्यतिथिर्भवेत् स्वन्निर्भरशिष्टा हि नः पाण्डवाः ॥ ३९ ॥

भगवान् — एवमेतत् । वक्तव्यं परिहर्तव्यं च ।

राजा — अथ केनायं प्रवेशयितव्यः ।

भगवान् — बृहन्नलया प्रवेशयितव्यः ।

राजा — बृहन्नले ! प्रवेक्ष्यतामभिमन्युः ।

बृहन्नला — यदाज्ञापयति महाराजः । (आवागम्य) चिरम्य स्व-

ल्पाकाङ्क्षितोऽयं नियोगो लब्धः ।

भगवान् — (आवागम्य)

अचेदानीं यातु सन्दर्शनं वा
 शून्ये दृष्ट्वा गाढमालिङ्गनं वा ।
 त्वैरं तावद् यातुमुद्वाप्यतां वा
 मत्पत्यक्षं लज्जते ह्येष पुत्रम् ॥ ४० ॥

राजा — पश्यतु भवान् कुमारस्य कर्म ।

नृपा भीष्मादयो भग्न्याः सौभद्रो ग्रहणं गतः ।
 उत्तरेणाद्य संक्षेपादर्थतः पृथिवी जिता ॥ ४१ ॥

(ततः प्रविशति भीमसेनः)

भीमसेनः —

आदीपिते जतुगृहे स्वभुजावसक्ता
 भद्रातरश्च जननी च मयोपनीताः ।
 सौभद्रमेकमवतार्य रथात्तु बालं
 तं च श्रमं प्रथममद्य समं हि मन्ये ॥ ४२ ॥
 इत इतः कुमारः ।

(ततः प्रविशन् अभिमन्युः)

अभिमन्युः — भोः ! को नु स्वल्पः ,

विशालवक्षास्तनिमार्जितोदरः

स्थिरोन्नतांसोरुमहान् कटीकृशः ।

इहाहतो येन भुजैक्यन्त्रितो

बलाधिकेनापि न चास्मि पीडितः ॥ ४३ ॥

बृहन्नला — इत इतः कुमारः ।

अभिमन्युः — अये अयमपरः कः,

अयुज्यमानैः प्रमदाविभूषणैः

करेणुशोभाभिरियार्पितो गजः ।

लघुश्च वेषेण महानिबौजसा

विभात्युमावेषमिवाश्रितो हरः ॥ ४४ ॥

बृहन्नला — (अन्वयार्थ) इममिहानयता किमिदानीमार्येण कृतम् ।

अवजित इति तावद् दूषितः पूर्वयुद्धे

दयितमुतवियुक्ता शोचनीया सुभद्रा ।

जित इति पुनरेनं *रूप्यने वासुभद्रो

भवतु बहु क्षिणुक्ता दूषितो हस्तसारः ॥ ४५ ॥

भीमसेनः — अर्जुन !

बृहन्नला — अथकिमथकिमर्जुनपुत्रोऽयम् ।

भीमसेनः — (अन्वयार्थ)

जानाम्येतान् निग्रहादस्य दोषान्

को वा पुत्रं मर्षयच्छुहस्मे ।

इष्टापत्त्या किन्तु दुःखे हि मग्ना

पश्यत्वेनं द्रौपदीत्याहनोऽयम् ॥ ४६ ॥

बृहन्नला — (अन्वयार्थ) आर्य ! अभिभाषणकौतूहलं मे महत् ।

वाचालयत्वेनमार्यः ।

भीमसेनः — वाढम् । अभिमन्त्रो !

अभिमन्युः — अभिमन्युर्नाम ।

भीमसेनः — रूप्यत्येष भया । त्वमेवैनमभिभाषय ।

बृहन्नला — अभिमन्यो !

* रूप्यन इति कर्मवद्वाचादाभ्यनेनम् स्यात् । मर्यादविज्ञानाभावात्, स्वस्तिस्त्वं वा वक्ष्यम् ।

अभिमन्युः — कथं कथम् । अभिमन्युर्नामाहम् । भोः !

नीचैरप्यभिभाष्यन्ते नामभिः क्षत्रियान्वयाः ।

इहायं समुदाचारो ग्रहणं परिभूयते ॥ ४७ ॥

बृहन्नला — अभिमन्यो ! सुखमास्ते ते जननी ।

अभिमन्युः — कथं कथम् । जननी नाम ।

किं भवान् धर्मराजो मे भीमसेनो धनञ्जयः ।

यन्मां पितृवदाक्रम्य *स्त्रीगतां पृच्छसे कथाम् ॥ ४८ ॥

बृहन्नला — अभिमन्यो ! अपि कुशली देवकीपुत्रः केशवः ।

अभिमन्युः — कथं तत्रभवन्तमपि नाम्ना । अथकिम् अथ-

किम् । कुशली भवता संस्पृष्टः ।

(उभौ परस्परमवन्नेकयतः)

अभिमन्युः — कथमिदानीं सावज्ञमिव मां हस्यते ।

बृहन्नला — न खलु किञ्चित् ।

पार्थ पितरमुद्दिश्य मातुलं च जनार्दनम् ।

तरुणस्य कृतास्त्रस्य युक्तो युद्धपराजयः ॥ ४९ ॥

अभिमन्युः —

अलमात्मस्तथं कर्तुं नास्माकमुचितं कुले ।

हतेषु हि शरान् पश्य नाम नान्यद् भविष्यति ॥ ५० ॥

बृहन्नला — (आमगतम्) सम्यगाह कुमारः ।

सर(य)तुर्गाहसना(ग)यौघे

शरनिपुणेन न कश्चिदप्यविद्धः ।

अथमपि च परिक्षितो भवेयं

यदि न मया परिवर्तितो रथः स्यात् ॥ ५१ ॥

* 'पृच्छति स्त्रीगतां कथाम्' इति तु पाठकारं धर्मिजीवानां इवम् ।

(प्रकाशम्) एवं वाक्यशौण्डीर्यम् । किमर्थं तेन पदातिना
गृहीतः ।

अभिमन्युः—

अशस्त्रो मामभिगतस्ततोऽस्मि ग्रहणं गतः ।

न्यस्तशस्त्रं हि को हन्यादर्जुनं पितरं स्मरन् ॥ ५१ ॥

भीमसेनः—

धन्यः खल्वर्जुनो येन प्रत्यक्षमुभयं श्रुतम् ।

पुत्रस्य च पितुः श्लाघ्यं सङ्ग्रामेषु पराक्रमः ॥ ५२ ॥

राजा— त्वर्यतां त्वर्यतामभिमन्युः ।

बृहन्नला— इत इतः कुमारः । एष महाराजः । उपसर्पतु
कुमारः ।

अभिमन्युः— आः कस्य महाराजः ।

बृहन्नला— न न । ब्राह्मणेन सहास्ते ।

अभिमन्युः— ब्राह्मणेनेति । भगवन् ! अभिवावये ।

भगवान्— एहोहि वत्स !

शौण्डीर्यं धृतिविनयं दयां स्वपक्षे

माधुर्यं धनुषि जयं पराक्रमं च ।

एकस्मिन् पितरि गुणानवाप्नुहि त्वं

शेषाणां यदपि च रोञ्चते चतुर्णाम् ॥ ५३ ॥

राजा— एहोहि पुत्र ! । कथं न मामभिवादयसि । अहो

उत्सिक्तः खल्वर्थं क्षत्रियकुमारः । अहमस्य दर्पप्रशमनं

करोमि । अथ केनायं गृहीतः ।

भीमसेनः— महाराज ! मया ।

अभिमन्युः — अशस्त्रेणेत्यभिधीयताम् ।

भीमसेनः — शान्तं शान्तं पापम् ।

सहजो मे ग्रहणं क्षुब्धं चित्तसंयमजम् ।

तावाश्रित्य प्रयुज्येयं दुर्वैलक्षण्यते धनुः ॥ ५५ ॥

अभिमन्युः — मा तावद् भोः !

बाहुरक्षौहिणी यन्त्र निर्वर्त्यजो यस्य विक्रमः ।

किं भवान् मध्यमस्तातस्तर्ह्येतत् सदृशं वचः ॥ ५६ ॥

भगवान् — पुत्र ! कोऽयं मध्यमो नाम ।

अभिमन्युः — श्रूयताम् । नन्वनुत्तरा वयं प्राक्षणेभु, साध्वन्यो
ब्रूयात् ।

राजा — भवतु भवतु ! मध्वचनात् पुत्र ! कोऽयं मध्यमो नाम ।

अभिमन्युः — श्रूयताम् । येन,

तु(ल)यित्वा जरासन्धं कण्ठस्थिप्रेन बाहुना ।

असह्यकर्म तत् कृत्वा नीतः कृष्णोऽतदर्हताम् ॥ ५७ ॥

राजा —

न ते क्षेपेण रुष्यामि रुष्यता भवता रमे ।

किमुक्ता नापराद्धोऽहं कथं तिष्ठति यास्त्विति ॥ ५८ ॥

अभिमन्युः — यद्यहमनुप्राहः,

पादयोः समुदाचारः क्रियतां निग्रहोचितः ।

बाहुभ्यामाहृतं भीमो बाहुभ्यामेव नेष्यति ॥ ५९ ॥

(ततः प्रविशत्युत्तरः)

उत्तरः —

मिथ्याप्रशंसा खलु नाम कष्टा येषां तु मिथ्यावचनेषु भक्तिः ।

अहं हि युद्धाश्रयमुच्यमानो वाचानुवर्ती हृदयेन लज्जे ॥ ६० ॥

(उपसृत्य) भगवन् ! अभिवादये ।

भगवान् — स्वस्ति ।

उत्तरः — तात ! अभिवादये ।

राजा — एहोहि पुत्र ! आशुष्मान् भव । पुत्र ! पूजिताः कृतक-
मार्गो योधपुरुषाः ।

उत्तरः — पूजिताः । पूज्यतमस्य क्रियतां पूजा ।

राजा — पुत्र ! कसौ ।

उत्तरः — इहात्रभवते धनञ्जयाय ।

राजा — कथं धनञ्जयायेति ।

उत्तरः — अथकिम् । अत्रभवता,

श्मशानाद्नुरादाय तूणी चाक्षयसायके ।

नृपा भीष्मादयो भग्ना वयं च परिरक्षिताः ॥ ६१ ॥

बृहन्नला — प्रसीदतु प्रसीदतु महाराजः ।

अयं बाल्याचु सम्भ्रान्तो न वेत्ति प्रहरत्तपि ।

कृत्स्नं कर्म स्वयं कृत्वा परस्येत्यवगच्छति ॥ ६२ ॥

उत्तरः — व्यपनयतु भद्राच्छङ्काम् । इदमाख्यास्यते,

प्रकोष्ठान्तरसङ्कुटं गाण्डीवज्याहतं किणम् ।

यत्तद् द्वादशवर्षान्ते नैव याति सवर्णताम् ॥ ६३ ॥

बृहन्नला —

एतन्मे पारिहार्याणां व्यावर्तनकृतं किणम् ।

सक्षिरोधविवर्णं वा(र्णत्वा)द् गोधास्थानमिहागतम् ॥ ६४ ॥

राजा — पश्यामस्तावत् ।

धृहन्नला—

रुद्रबाणावलीढाङ्गो यद्यहं भारतोऽर्जुनः ।

अव्यक्तं भोमसेनोऽयमयं राजा युधिष्ठिरः ॥ ६५ ॥

राजा — भो धर्मराज! वृकोदर! धनञ्जय! कथं न मां
विश्वसिथ । भवतु भवतु प्राप्तकाले । बृहन्नले! प्रविश
त्वमभ्यन्तरम् ।

धृहन्नला — यदाज्ञापयति महाराजः ।

भगवान् — अर्जुन! नखलु नखलु प्रवेष्टव्यम् । तीर्णप्रतिज्ञा
वयम् ।

अर्जुनः — यदाज्ञापयत्यार्यः ।

राजा —

शूराणां सत्यसन्धानां प्रतिज्ञां परिरक्षताम् ।

पाण्डवानां निवासेन कुलं मे नष्टकल्मषम् ॥ ६६ ॥

अभिमन्युः — इहात्रभवन्तो मे पितरः । तेन खलु,
न कृष्यन्ति मया क्षिता हसन्तश्च क्षिपन्ति माम् ।
दिष्टया गोप्रहणं स्वन्तं पितरो येन दर्शिताः ॥ ६७ ॥
(भोमसेनमुदिष्य) भोस्तात !

अज्ञानात्तु मया पूर्वं यद् भवान् नाभिवादितः ।

तस्य पुत्रापराधस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ६८ ॥

भीमसेनः — एहोहि पुत्र! पितृसदृशपराक्रमो भव । पुत्र!
अभिवादयस्व पितरम् ।

अभिमन्युः — भोस्तात ! अभिवादये ।

अर्जुनः — एहोहि पुत्र !

अयं स हृदयह्लादी पुत्रगात्रसभागमः ।

स्थित्वा द्वादशवर्षान्ते प्रेषितः पुनरागतः ॥ ६९ ॥

पुत्र ! अभिवाद्यतां विराटेश्वरः ।

अभिमन्युः — अभिवादये ।

राजा — एहोहि वत्स !

यौधिष्ठिरं धैर्यमवाप्नुहि त्वं

मैमं बलं नैपुणमर्जुनस्य ।

माद्रीसुतात् कान्तिमथाभिरूप्यं

कीर्तिं च कृष्णस्य जगत्प्रियस्य ॥ ७० ॥

(आत्मगतम्) उत्तरासन्निकर्षस्तु मां बाधते । किमिदानीं

करिष्ये । भवतु दृष्टम् । १कोऽत्र ।

(प्रविश्य)

भटः — जयतु महाराजः ।

राजा — आपस्तावत् ।

भटः — यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रम्य प्रविश्य) इमा आपः ।

राजा — अर्जुन ! गोम्रहणविजयशुल्कार्थं प्रतिगृह्यतामुक्षरा ।

भगवान् — एतदवनतं शिरः ।

अर्जुनः — कथं चारित्रं मे तुल्यति । भो राजन् ।

इष्टमन्तःपुरं सर्वं मायवत् पूजितं मया ।

उत्तरैषा त्वया दत्ता पुत्रार्थे प्रतिगृह्यते ॥ ७१ ॥

भगवान् — एतदुन्नतं शिरः ।

राजा — भवतु पितामहसकाशमुत्तरं प्रेषयामः । धर्मराज !

वृकोदर ! धनञ्जय ! इत इतो भवन्तः ।

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

द्वितीयोऽङ्कः ।

अथ तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति भटः)

भटः — भो भोः ! निवेद्यतां निवेद्यतां सर्वक्षत्राचार्यपुरोगाणां
क्षत्रियाणाम् । एष हि,

अपास्य नारायणचक्रजं भयं

चिरप्रनष्टान् परिभूय बान्धवान् ।

धनुःसहायैः कुरुभिर्न रक्षितो

हृतोऽभिमन्युः क्रियतां व्यपत्रपा ॥ १ ॥

इति ।

(ततः प्रविशतो भीष्मद्रोणौ)

द्रोणः — सूत ! कथय कथय ।

रण(सुव उ)पनीतः केन मे शिष्यपुत्रः

क इह मम शरैस्तैर्देवतैर्योद्धुक्कामः ।

कथय *पुरुषसारं यावदस्त्रं बलं वा

बलवत इव दूतांस्तत्र सम्प्रेषयामि ॥ २ ॥

भीष्मः — सूत ! कथय कथय ।

‡भगनापयानेष्वनमिश्रदोष-

स्तारुण्यभावेन विलम्बमानः ।

केनैष हस्तिग्रहणोद्यतेन

यूथे प्रयाते कलभो गृहीतः ॥ ३ ॥

* पुरुषसारे पुरुषमेष्टम् ।

‡ भगनापयानेषु अनमिश्रं बलमेकस्यो दोषो वक्ष्यते, निर्दोषो
मात्रशान्दत्वाद् अनमिश्रं दोषो वक्ष्ये स इति वा । तारुण्यभावेन तारुण्यस्वभाव्याने, यौवना-
भारणैर्यावद्वम्भेनेत्यर्थः । विलम्बमानः अप्रसङ्गमत्वरमाणः ।

(ततः प्रविशति दुर्योधनः कर्णः शकुनिश्च)

दुर्योधनः — सूत ! कथय कथय । केनापनीतोऽभिमन्युः । अ-

हमेवैनं मोक्षयामि । कुतः,

मम हि पितृभिरस्य प्रस्तुतो ज्ञातिभेद-

स्तदिह मम च दोषो वत्तृभिः पातनीयः ।

अथच मम स पुत्रः पाण्डवानां तु पश्चात्

साति च कुलविरोधे नापराध्यन्ति बालाः ॥ ४ ॥

कर्णः — अतिस्निग्धमनुरूपं चाभिहितम् । गान्धारीमातः ।

मा तावत् स्वजनधिया तु बालभावाद्

व्यापन्नः समरमुखे तव प्रियार्थम् ।

अस्माभिर्न च परिरक्षितोऽभिमन्यु-

र्यृहन्तां धनुरपनीय वल्कलानि ॥ ५ ॥

शकुनिः — बहुनाथः खलु सौमद्रः । मुक्त एवेति सम्प्रधार्य-

ताम् । कुतः,

मुखेदुर्नुनपुत्र इत्यवगतो राजा विराटः स्वयं

* स्मृत्वा चाद्य रणजिरादपगतं मुखेत् स दामोदरम् ।

क्रोधोद्धूतहलात् प्रलम्बमथनाद् भीतेन मुच्येत वा

भीमस्त्वेनमिहानयेद् बलमह्वान् हत्वा रिपून् र्जितान् ॥ ६ ॥

द्रोणः — सूत ! कथय कथय । कथमिदानीं गृहीतः ।

पर्यस्तोऽस्य रथो ह्या नु चपलाश्चक्राक्षमा भेदिनी

तूणी क्षीणशरे त्वमस्य विगुणो ज्याच्छेदवन्ध्वं धनुः ।

* स्मृतेति दामोदरमित्यनेन सम्प्रक्यते ।

एता दैवकृता भवन्ति रथिनां युद्धाश्रया व्यापदो

बाणैरप्यवकृष्यते खलु परैः स्वाधीनशिक्षस्तु सः ॥ ७ ॥

सूतः — आयुष्मन् ! परुषमयो धनुर्वेदः । किमायुष्मता न
शायते ।

न चापि दोषा भवतामिभाषिताः

स चापि बाणौघमयो महारथः ।

अवातचक्रप्रतिमस्तु मे रथो

गृहीत एवापतता पदातिना ॥ ८ ॥

सर्वे — कथं पदातिनेति । अथ कीदृशः ■ पदातिः ।

सूतः — किमभिधास्यामि रूपं वा पराक्रमं वा ।

भीष्मः — रूपेण स्त्रियः कथ्यन्ते । पराक्रमेण तु पुरुषाः । तत्
पराक्रमोऽस्याभिधीयताम् ।

सूतः — आयुष्मन् !

दुर्योधनः —

किमर्थं स्तूयते कोऽपि भवता गर्विताश्वरैः ।

कथ्यतां नास्ति मे आसौ यद्येष पवनो जवे ॥ ९ ॥

सूतः — श्रोतुमर्हति महाराजः । तेन खलु,

लङ्घयित्वा जवेनाश्वान् न्यस्त आपस्करे करः ।

प्रसारितहयग्रीवो निष्कम्पश्च रथः स्थितः ॥ १० ॥

भीष्मः — तेन हि न्यस्यन्तामायुधानि ।

सर्वे — किमर्थम् ।

भीष्मः —

हृतप्रवेगो यदि वा न वा रथो

वृकोदरस्याङ्कगतः स चिन्त्यताम् ।

पुरा हि तेन द्रुपदात्मजां हरन्

पदातिनैवावजितो जयद्रथः ॥ ११ ॥

द्रोणः — सम्यगाह गाङ्गेयः । बाल्योपदेशात् प्रभृत्यहं तस्य

जवमवगच्छामि । इष्वस्त्रशालायां हि,

कर्णायते तेन शरे त्रिमुक्ते

विकम्पितं तस्य शिरो मयोक्तम् ।

गत्वा तदा तेन च बाणतुल्य-

मप्राप्तलक्षः स शरो गृहीतः ॥ १२ ॥

शकुनिः — अहो हास्यमभिधानम् ।

नास्त्यन्वो बलवाञ्छौके सर्वमिष्टेषु कथ्यते ।

जगद्धासान् भवन्तः किं सर्वे पश्यन्ति पाण्डवान् ॥ १३ ॥

भीष्मः — गान्धारराज ! सर्वमनुमानात् कथ्यते ।

वयं व्यपाश्रित्य रणं प्रयामः शस्त्राणि चापानि रथाधिरूढाः ।

द्वावेव दोर्भ्यां समरे प्रयातौ हलायुधश्चैव वृकोदरश्च ॥ १४ ॥

शकुनिः —

एकेनैव वयं भग्नाः सहसा साहसप्रियाः ।

उत्तरं च तमप्येके कथयिष्यन्ति फल्गुनम् ॥ १५ ॥

द्रोणः — भो गान्धारराज ! अत्रापि तावद् भवतः सन्देहः ।

किमुच्चरेणापि रणे विकृष्यते

निसृष्टशुल्काः शनिगर्जितं धनुः ।

किमुत्तरस्यापि शरैर्हतातपः

कृतो मुहूर्तास्तमितो दिवाकरः ॥ १६ ॥

भीष्मः—गान्धारीमातः ! विस्पष्टं खलु कथ्यते । ननु जानी
ते भवान् ।

बाणपुङ्खाक्षरैर्वाक्यैर्ज्याजिह्वापरिवर्तिभिः ।

विकृष्टं खलु पार्थेन न च श्रोत्रं प्रयच्छति ॥ १७ ॥

(प्रविश्य)

सूतः—जयत्वायुष्मान् । शान्तिकर्मातुष्टीयताम् ।

भीष्मः—किमर्थम् ।

सूतः—

उचितं ते पुरा कर्तुं ध्वजे बाणप्रघर्षिते ।

अयं हि बाणः कस्यापि पुङ्खे नामानिधीयते ॥ १८ ॥

भीष्मः—आनय ।

(सूत उपनयाति)

भीष्मः—(गृहीत्वा निरीक्ष्य) वत्स ! गान्धारराज ! जराशिथिलं
मे चक्षुः । वाच्यतामयं शरः ।

शकुनिः—(गृहीत्वानुवाच्य) अर्जुनस्य । (इति शिपाति । श्रेणस्य पदयोः
पतति)

श्रेणः—(शरं गृहीत्वा) एह्येहि वत्स !

एष शिष्येण मे क्षिप्तो गाङ्गेयं वन्दितुं शरः ।

पादयोः पतितो भूमौ मां क्रमेणामिवन्धितुम् ॥ १९ ॥

शकुनिः—

यौधः स्यादर्जुनो नाम तेनायं चोज्झितः शरः ।

लिखितं चोत्तरेणापि प्रकाशमुपनीयताम् ॥ २० ॥

१ बाणपुङ्खस्पर्शरक्षरैः अर्जुननामपदकैः । वाक्यैः लक्ष्म्यवा प्लवनिभिरित्यर्थः । * मृगानि-
वापि सम्भवन्ते ।

दुर्योधनः —

तेषां राज्यप्रदानार्थं मद्दूतं कथ्यते यदि ।

राज्यस्यार्थं प्रदास्यामि यद्यद् दृष्टे युधिष्ठिरे ॥ २१ ॥

(प्रविश्य)

भटः — जयतु महाराजः । विराटनगराद् दूतः प्राप्तः ।

दुर्योधनः — प्रवेक्ष्यताम् ।

भटः — यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रान्तः)

(ततः प्रविशद्युत्तरः)

उत्तरः —

॥ अध्वानमल्पमतिमुक्तजवैस्तुरङ्गै-

रागच्छता पथि रथेन विलम्बितं मे ।

कौन्तेयबाणनिहतैर्द्विरवैः समन्ताद्

दुःस्त्रेन यान्ति तुरगा विषमा हि भूमिः ॥ २२ ॥

(प्रविश्य कृताञ्जलिः) भो भो आचार्य ! पितामहपुत्रेण सर्व-

राजमण्डलमभिवादये ।

सर्वे — आयुष्मान् भव ।

द्रोणः — किमाह तत्रभवान् विराटेश्वरः ।

उत्तरः — नाहं तत्रभवता प्रेषितः ।

द्रोणः — अथ केन त्वं प्रेषितः ।

उत्तरः — तत्रभवता युधिष्ठिरेण ।

द्रोणः — किमाह धर्मराजः ।

उत्तरः— श्रूयताम्,

उत्तरा मे स्तुषा लब्धा प्रतीक्षे राजमण्डलम् ।

तत्रैव किमिहैवास्तु विवाहः क प्रवर्तताम् ॥ २३ ॥

शकुनिः— तत्रैव तत्रैव ।

द्रोणः—

इत्यर्थं वयमानीताः पञ्चरात्रोऽपि वर्तते ।

धर्मेणार्जिता भिक्षा धर्मेणैव प्रदीयताम् ॥ २४ ॥

कुर्योधनः—

बाढं दत्तं मया राज्ञं पाण्डवेभ्यो यथापुरम् ।

मृतेऽपि हि नराः सर्वे सत्ये तिष्ठन्ति तिष्ठन्ति ॥ २५ ॥

द्रोणः—

हन्त सर्वे प्रसन्नाः स्मः प्रवृद्धकुलसङ्ग्रहाः ।

हमामपि महीं कृत्स्नां राजसिंहः प्रशान्तु नः ॥ २६ ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

तृतीयोऽङ्कः

अवलोकनं पद्मरावम् ।

शुनं शृणुते ।

* यत्रातो राज्ञोणां समारोहः पञ्चरात्रम्, "पञ्चरात्रं राज्ञं शीवम्" इति श्रौतम् । तद्वत्त्वा
श्रीन्यामि पञ्चरात्रः । अर्थात् प्रतिभूतरात्रिपञ्चनलवत् तदुक्तः काल इत्यर्थः ।

श्लोकानुक्रमणिका ।

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
अकारणं रूपं	३३	उत्तरा मे कृपा	५१
अगणितगुण	२८	उद्योगः प्रस्तुतः	२६
अतिरसिमया	३	उपन्यास्तस्य शि	११
अद्यानासु मया	४२	एकवर्णेषु या	१५
अतीत्य बन्धुन	६	एकेनैव वयं भ	४८
अस्य मे कार्यलो	१६	एकैवकृतं स्रु	२६
अयोध्यानी पर्व	२७	एतदक्षयतूष्णी	११
अयोध्यानी याहु	३६	एतदक्षयैकं	४
अध्वानमल्पमति	५०	एतन्मे परिहा	४९
अनेन वेधेन	३३	एतां स्रुवन्	३
अपात्यं नाराय	४५	एभिरेव रंशे	१८
अपुर्णं इह ते	३४	एवमेव स्रुत्	८
अथ पाठ्यासु स	४१	एव सिध्यत्य	१४
अथ स हृदय	४३	एव सिध्येन मे	४१
अव्ययमार्गः प्र	३७	एषा दीप्तिर्यु	३
अलमभ्यस्तस्य	३८	कथं पश्चिद । क	१३
अवजित इति	३७	कर्मायते तेन	४८
अवधनमिति	५	कार्यं दुर्बोधन	२५
अवाप्य रूपम	६	किं भवान् धर्म	३८
अवच्छेदो मामर्ग	३९	किन्तु तत्परिहा	३९
अहं हि माया	७	किमर्थं स्रुतं स	२७
आचार्यस्य वया	१८	किमर्थं स्वयतो	४७
आदीपिने ज्ञातु	३६	किमुत्तरेणपि	४८
आलम्बितो भव	३१	कृतंभद्रो वात्मा	६
इत्याकुसुमादि	७	कृता नीत्य नागः	३०
इत्यर्थं वयमर्मा	५१	को तु सत्येव स	॥
इष्टमन्तःपुरं	४४	कृतमनैस्ते न	८
उचितं ते पुरा	४९	कोवप्रायं वयो	१४

श्रुतम्	श्रुतम्
गजिष्ठाः कल्पयन्ते	१६
गतो वृक्षाद् वृ	४
गान्धर्विण सुहृ	१९
गुहकरतल	१५
गाम्भ्येताम्	१७
गित्वापि गां वि	११
तस्माग्मे रघ	१८
तावितस्व हि श्री	१९
दुःसंविता जरा	४०
गुभितबलमि	१४
सुतोऽभिर्हिषिका	२
तेषां राज्यप्रदा	५०
त्वं वदन्वस वधि	१३
स्वर्गिदानीं कृभा	२९
वृक्षमानेस्व वृ	४
वृत्स्था दण्डा	१५
दिवनं मानुषी	७
दुर्वैद्य वत्सम्भ	२३
शोणः पुमिष्वर्जुन	१
शोणश्च श्रीधमश्च	२७
क्षिप्रोऽष्टिरैभिः	९
धनुस्वयस्य श्री	२५
धनुर्वीरं शोण	११
धन्यः कल्पयन्ते	१९
धर्मिता रघस	१८
न वापि दोषा	४७
न आमे तस्य वै	१४
न ते क्षेपेण वृ	४०
न वज्रगिर्ग मभा	४२
मास्त्वय्यो बल	४८
निमित्तं किञ्चि	१०
मावैरप्यभिभा	१८
नृपा नीष्ठादयो	१६
एवैस्तोऽस्व र	४६
पावयोः समुदा	४०
पार्थ वितरसु	३८
पेतः सोमो वाक्प	९
पुत्रो द्वेप पुत्रि	१५
प्रकीर्णान्तरत	४१
प्राणाभिकोऽस्मि	१०
पशुभिः समराणि	२९
पादं दत्तं मया	५९
पाणपुङ्गवादि	४९
पाणाधीना क्षत्रि	६
काङ्क्षुरध्रीहिनी	४०
भमापयानेस्व	४५
भीमेनस्व व्री	१७
भीष्मेण कर्णेन	१३
भीष्मं रामधुरे	३१
भ्रातृणां पैतृकं	११
मम हि पितृभिर	४६
मा तावद् मयि	१४
मा तावत् स्वजन	४६
मिथ्याप्रवृत्ता	४०
सुखेऽर्जुनपुत्र	४६
पद्मेन भीष्म	५
पद्म पाण्डवा	११
पद्म पुरा ते सभा	१९
पहि विप्रासहि	१०
पहि स्वयम्भोज	१९
पुण्यते महि श्री	३१
ये दुर्वैद्यश्च वृ	१९
येन भीमः सभा	११
येषां गतिः क्षाति	११
(वैः । वे) कर्तुंक्षमि	१५
वीभिर्हिरे वैद्य	४३

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
सौमः स्वादहं	४९	मुक्तेनैवेन वृ	४
रत्न(शुभ उ)पनी	४५	सुप्तमित्तमिवा	१५
रत्नमानव की	२८	शराणां सत्स	४९
रत्नमासम् विः	३५	श्रीश्रीर्वै धृतिवि	३९
राज्ञां वेदमप	२	समधानादनुरा	४९
राज्ञी क्षत्रेन	१७	समैवापैर्वद	२४
राज्ञेन मुक्ता	१४	समोदनः वेद	३१
रिपूणां सैन्धवे	२८	सर(म)सुरग	१८
सद्विद्यावर्ण	४२	सर्वैरन्तःपुरैः	९
यने सृष्टास्तु	४	सहस्री मे प्रहरण	४०
ययं स्रष्टाधिल	४८	सुम्नाम्भमरणी	४
ययैष वा ययै	१६	इन्त सर्वे प्रस	५१
यन्मोकमूलम्	३	द्विस्तमपि पद	११
यिष्वात्महोस्त	३६	इतप्रवेनो यदि	४०
यकटी च फणा	६		

जल-
प्रकाश

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

Call No. 23892
Sa & N/Bha/Gau.

Author—Ganapati Sastri, T

Title—Pancharatna of
Bhaga. No 17

Borrower No.

Date of Issue

Date of Return

"A book that is about to come to you"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and strong.